

ΣΥΜΜΙΚΤΑ

ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΩΡΙΩΝ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να παρουσιάσει και να σχολιάσει τα ονόματα και τους χαρακτηρισμούς που χρησιμοποιούν οι βυζαντινές πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου για τους κατοίκους των πόλεων και των χωριών της αυτοκρατορίας.

(1) Οι κάτοικοι των μεγάλων πόλεων αναφέρονται από τις βυζαντινές πηγές της εποχής με το γενικό όνομα «πολίτες» (πολλοί των πολιτών, μέρος των πολιτών κτλ.)¹ ή ειδικότερα με το όνομα της πόλης τους: *Βυζάντιοι* οι κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης ή *Θεσσαλονικείς* οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης. Ακόμη και κάτοικοι μικρότερων πόλεων προσδιορίζονται με το όνομα του τόπου τους: ως *Νίφων* ο Γρεβενίτης αναφέρεται κάτοικος των Γρεβενών από τον Δημήτριο Χωματηνό το πρώτο μισό του 13ου αι.², ενώ το 1350 ο Ιωάννης Καντακουζηνός προσπαθεί να στηριχθεί «εις τους δυνατούς των *Εδεσσηνών*», δηλαδή στους πλούσιους κατοίκους της Έδεσσας (Βοδενών).³ Συνηθέστερη όμως ονομασία για τους μόνιμους κατοίκους των πόλεων-κάστρων είναι ο όρος «*καστρηνοί*».⁴ Αυτόν τον όρο χρησιμοποιεί ευρύτατα ο Δημήτριος Χωματηνός για τους κατοίκους της Αχρίδας και των άλλων οχυρωμένων πόλεων που ανήκαν στη δικαιοδοσία της Αρχιεπισκοπής της Αχρίδας το πρώτο μισό του 13ου αι.

Ο πληθυσμός κάθε πόλης χωρίζεται βασικά σε τρεις τάξεις. Πολύ χαρακτηριστικά παρουσιάζει τη διαίρεση αυτή ο Φιλόθεος Κόκκινος αναφερόμενος στη Θεσσαλονίκη λίγο πριν από τα μέσα του 14ου αι.: η *βουλή* και οι *άριστοι* αποτελούν την πρώτη μοίρα, ακολουθεί η *δεύτερη* και *μέση μοίρα*, ενώ τελευταίος έρχεται ο «*πολύς και συρφετώδης όχλος*», που αποτελεί το «*πλήθος*», δηλαδή την τρίτη μοίρα.⁵

1. Ιω. Καντακουζηνός I. 183. 3, II. 568. 15, III. 34.7 κ.α.

2. Δημ. Χωματηνός, έκδ. G. Prinzing (CFHB, XXXVIII), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 2002, π. 119. 1

3. Ιω. Καντακουζηνός III. 127. 3-13.

4. Δημ. Χωματηνός, ό.π., π. 23.3, 73. 21 και 29

5. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος Αγίου Σάββα του Νέου*, στον τόμο Δ. Τσάμης (επιμ.), *Φιλόθεου Κοκκίνου Αγιολογικά έργα* [ΚΒΕ, Θεσσαλονικείς Βυζαντινοί Συγγραφείς, 4], Θεσσαλονίκη 1985, σ. 3, 33-46· Ο. Tafrafi, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Παρίσι 1913, σσ. 71-75.

Βέβαια, οι ονομασίες αυτές δεν είναι σταθερές και πολλά ονόματα χρησιμοποιούνται από τις πηγές για να προσδιοριστούν οι διάφορες κατηγορίες πολιτών. Η ελίτ μιας πόλης είναι οι άριστοι, οι λογάδες, οι εν λόγω, οι μάλιστα εν λόγω, οι εν τέλει, ακόμη και οι δυνατοί, όρος δηλαδή που αποτελεί κατάλοιπο από παλαιότερους αιώνες και δεν χρησιμοποιείται συχνά κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο.⁶ Πρόκειται για όλους τους πλούσιους κατοίκους που έπαιρναν μέρος και στη διοίκηση των πόλεων. Όλοι αυτοί είχαν «κτησεις αγρών [...] και αγέλας ποιμνίων και ζεύγη βοών» κατά τον Νικηφόρο Γρηγορά,⁷ στήριζαν δηλαδή την οικονομική τους ευμάρεια στην αγροτική οικονομία, όπως κατά παράδοση έκαναν όλες οι πλούσιες βυζαντινές οικογένειες, τουλάχιστον ως το δεύτερο μισό του 14ου αι. Αυτοί αποτελούσαν την αρχηγική ομάδα κάθε πόλης και σ' αυτούς στηριζόνταν οι διοικητές της περιοχής, που συνήθως ήταν σταλμένοι από την πρωτεύουσα και δεν ανήκαν στους τοπικούς παράγοντες. Ειδικότερα όσοι ασκούσαν εξουσία σε μια επαρχία προσδιορίζονται ως «άρχοντες» πέρα από το συγκεκριμένο αξίωμα και τον τίτλο που φέρουν κατά την ορισμένη περίοδο, όπως «μέγας πριμμικήριος»⁸ ή «έπαρχος» ή «επίτροπος της πόλεως»⁹ ή «κεφαλή της πόλεως [...] και των κάστρων».¹⁰

Οι κάτοικοι των πόλεων που περιλαμβάνονται στη δεύτερη τάξη των πολιτών είναι περισσότερο γνωστοί ως «μέσοι».¹¹ Σ' αυτούς ανήκουν οι μικρότεροι γαιοκτήμονες της περιοχής, οι τεχνίτες και οι έμποροι. Ειδικότερα οι έμποροι είχαν αρχίσει να αποκτούν σημαντική οικονομική δύναμη στις μεγάλες πόλεις της αυτοκρατορίας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, εξαρτημένοι βέβαια πάντοτε από ξένα κεφάλαια των ναυτικών πόλεων της Ιταλίας.¹² Οι «μέσοι» δεν εμφανίζονται συχνά στις πηγές, και στα μεγάλα προβλήματα και τις κοινωνικές αναστατώσεις, που δημιουργήθηκαν στις βυζαντινές πόλεις κατά τον 14ο αι. φαίνεται να

6. Ιω. Καντακουζηνός II. 233, 249, 259 κ.α.· Νικ. Γρηγοράς II. 633, 675 κ.α.· Δημήτριος Κυδώνης, *Μονωδία*, PG 109, σ. 644· Φιλόθεος Κόκκινος, ό.π., σ. 164, 31-32.

7. Νικ. Γρηγοράς II. 673

8. Ιω. Καντακουζηνός I. 209, II. 568· Νικ. Γρηγοράς II. 623

9. Ιω. Καντακουζηνός II.19· Νικ. Γρηγοράς II. 623.

10. Ιω. Καντακουζηνός II. 320· *Archives Prodrôme*, έκδ. A. Guillou, Παρίσι 1955, αρ. 19 και 23· «Ένταλμα κεφαλατικού», έκδ. Κ. Σάθας, MB. Στ' 642-43· L. Maksimović, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Άμστερνταμ 1988, σσ. 117-166.

11. I. Ševčenco, «Alexios Makrembolites and his dialogue between the rich and the poor», *ZRBI* 6 (1960) 187-228, ειδικότερα 200-202.

12. N. Oikonomidēs, *Hommes d'affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIe-XVe s.)*, Montréal - Παρίσι 1979· A. Laiou-Tomadakis, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, XIIIth-XVth Centuries», *DOP* 14-15 (1980) 177-222.

παίζουν έναν συγκαταβατικό ρόλο. Στους «μέσους» ανήκαν ακόμη δύο ξεχωριστές ομάδες των πολιτών, ο κλήρος και η στρατιά. Ειδικότερα κατά τη διάρκεια του κινήματος των Ζηλωτών στη Θεσσαλονίκη, λίγο πριν από τα μέσα του 14ου αι., τόσο ο κλήρος (ανώτερος και κατώτερος) όσο και ο στρατός (οι ηγεμόνες των λόχων και οι στρατιώτες) τάχθηκαν με το ρεύμα των πολλών και φαίνεται να είχαν στενές σχέσεις με τους υπόλοιπους κατοίκους της πόλης.¹³

Οι φτωχοί, οι άνεργοι και οι ευκαιριακά εργαζόμενοι αποτελούσαν την τρίτη μοίρα των πολιτών. Είναι γνωστό ότι και σε παλαιότερες εποχές ένα πλήθος ανέργων και επαιτών συγκεντρωνόταν στις πόλεις της αυτοκρατορίας, και κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, και προς αυτούς απευθύνονταν όλες οι φιλανθρωπικές δραστηριότητες, τόσο των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας όσο και της Εκκλησίας. Τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες όμως συγκεντρώθηκε στις μεγάλες πόλεις ένα πλήθος φυγάδων από τις αναστατωμένες περιοχές της Μ. Ασίας και της Βαλκανικής. Όλοι αυτοί πολύ δύσκολα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις ανάγκες της ζωής. Το 14ο αι. το πλήθος αυτό έγινε ανεξέλεγκτο, μπορούσε να παρασυρθεί εύκολα από επιτήδειους δημαγωγούς και συχνά δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα τόσο στις πόλεις όσο και στο κράτος.¹⁴ Οι πηγές της εποχής κάνουν συχνά αναφορές σ' αυτούς και αποδίδουν στις δραστηριότητές τους πολλές από τις συμφορές που έπληξαν τις πόλεις της αυτοκρατορίας κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες. Αρκετές φορές μάλιστα οι πηγές συνδέουν όλον αυτόν τον όχλο με τους «μέσους» και κάνουν λόγο για τον «δήμο», δηλαδή για το σύνολο των κατοίκων μιας πόλης, εκτός από τους «αρίστους».¹⁵

(2) Οι κάτοικοι της υπαίθρου εξακολουθούν να κατοικούν κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες σε μικρά ανοχύρωτα χωριά και να ασχολούνται με την καλλιέργεια της γης. Τα ονόματα και οι χαρακτηρισμοί που δίνουν οι πηγές γι' αυτούς είναι πιο πολύπλοκα και δημιουργούν περισσότερα προβλήματα. Οι κάτοικοι των χωριών δεν ήταν ποτέ πολύ πλούσιοι, γιατί κατά παράδοση οι μεγάλοι γαιοκτήμονες δεν έμεναν στα κτήματά τους, αλλά κατοικούσαν στα οχυρωμένα κάστρα κάθε περιοχής, αν δεν διαβίωναν στην ίδια την πρωτεύουσα, την Κωνσταντινούπολη, απ' όπου διαχειριζόνταν την περιουσία τους.¹⁶

13. Ιω. Καντακουζηνός II. 306 και 578.

14. Φιλόθεος Κόκκινος, ό.π., 3. 33-46· Νικ. Γρηγοράς II. 674.

15. Ιω. Καντακουζηνός II. 575-79, III. 109· G. Weiss, *Johannes Kantakuzenos -Aristokrat, Staatsmann, Kaiser und Monch- in der Gesellschaftwicklung von Byzanz im 14. Jahrhundert*, Wiesbaden 1969, σσ. 70-102.

16. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της οικογένειας Καντακουζηνού. Βλ. D. Nicol,

Ελεύθεροι μικροί καλλιεργητές της γης σπάνια αναφέρονται από τις πηγές που διαθέτουμε και είναι φανερό ότι οι μνείες αυτές λιγοστεύουν όσο περνούν οι αιώνες. Αντίθετα πολύ συχνές είναι οι μνείες σε παροίκους, δηλαδή εξαρτημένους εργάτες γης.¹⁷ Αυτό είναι αναμενόμενο, εφόσον τις περισσότερες πληροφορίες τις αντλούμε από τα έγγραφα των μοναστηριών, τα οποία αφθονούν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Όπως είναι φυσικό τα έγγραφα αυτά ενδιαφέρονται κυρίως για τα μοναστηριακά κτήματα, ενώ μόνο έμμεσα αναφέρονται σε ελεύθερους ιδιοκτήτες που τύχαινε να συνορεύουν ή να έχουν μισιακά κτήματα με το μοναστήρι. Από τέτοιες πληροφορίες μαθαίνουμε ότι μικροί ή μεσαίοι ιδιοκτήτες γης υπήρχαν ως το τέλος της αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο Γεώργιος Αναταυλάς από την Πορταρέα της Χαλκιδικής που διεκδικούσε μετά την πρώτη κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς και ως τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1380 ένα κτήμα που κατείχε μαζί με τη μονή Εσφιγμένου κοντά στην Πορταρέα.¹⁸

Έχει γίνει πολύς λόγος για την ιδιόρρυθμη κατάσταση των βυζαντινών παροίκων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Τα «πρακτικά» των μοναστηριών χρησιμοποιούν για τα κτήματα που καλλιεργούν αυτοί και η οικογένειά τους το ρήμα έχω, ενώ οι ίδιοι μπορούν να διαθέσουν αυτά τα κτήματα όπως θέλουν στους απογόνους τους, δηλαδή να τα δίνουν ως προίκα στις κόρες τους ή να τα κληροδοτούν στους γιους τους. Παράλληλα είχαν τη δυνατότητα να εμφανιστούν σε δικαστήρια ως ελεύθερα πρόσωπα. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι στις περιπτώσεις αυτές πρόκειται για πρώην ελεύθερους καλλιεργητές της γης, οι οποίοι μετέπεσαν στην κατηγορία των εξαρτημένων γεωργών, πιθανότατα αρχικά κάποιου μεγάλου γαιοκτήμονα και στη συνέχεια κάποιου μοναστηριού.¹⁹

Αυτές είναι οι ξεκάθαρες περιπτώσεις. Συχνά όμως πολλοί πρόσθετοι χαρακτηρισμοί συνοδεύουν τις αναφορές των πηγών στους παροίκους. Υπάρχουν βέβαια οι «εκκλησιαστικοί πάροικοι» που δουλεύουν σε κτή-

The Byzantine Family of Kantakouzenos, Washington, D.C. 1968.

17. J. Jacoby, «Phénomènes de démographie rurale à Byzance aux Xlle-XVe s.», *Études rurales* 5-6 (1962) 161-186 (= J. Jacoby, *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1975)· P. Charanis, «On the Social Structure and Economic Organisation of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later», *BSL* 12 (1951) 94-153 (= P. Charanis, *Variorum Reprints*, Λονδίνο 1973)· Ι. Καραγιαννόπουλος, *Η εξέλιξη των αγροτικών σχέσεων στο Βυζάντιο* [Κέντρο Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης, 35], Αθήνα 1995, σσ. 40-54.

18. *Actes Esphigmenou*, έκδ. J. Lefort, Παρίσι 1973, αρ. 29.

19. Α. Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 1987, σσ. 192-215.

ματα της εκκλησίας.²⁰ Μια άλλη κατηγορία αποτελούν οι «δημοσιακοί πάροικοι», για τους οποίους ο Paul Lemerle έχει υποστηρίξει ότι είναι αυτοί που εγκαταστάθηκαν σε κτήματα, τα οποία είχαν αποκοπεί παλαιότερα από τη φορολογική μονάδα του χωριού (τη ρίζα του χωριού) και είχαν αποτελέσει τα «κλάσματα» του 11ου αι. Τα κτήματα αυτά ανήκαν για κάποιο διάστημα στο κράτος, προτού αρχίσουν να τα καλλιεργούν οι νέοι ιδιοκτήτες τους.²¹

Μνημονεύονται ακόμη από τις πηγές «υποστατικοί πάροικοι». Σχετικά με αυτούς ο F. Dölger είχε υποστηρίξει παλαιότερα ότι πρόκειται για ένα μικτό είδος καλλιεργητών, δηλαδή για εργάτες της γης που ήταν πάροικοι ως προς ένα μέρος των κτημάτων που καλλιεργούσαν, ενώ παράλληλα διατηρούσαν και δική τους ιδιοκτησία ως ελεύθεροι γεωργοί.²²

Μια άλλη μεγάλη κατηγορία παροίκων αποτελούσαν οι «προσκαθήμενοι». Αυτοί ήταν πρώην ακτήμονες (άνθρωποι ελεύθεροι ή τινές ξένοι και ελεύθεροι), οι οποίοι ήρθαν και εγκαταστάθηκαν στα κτήματα κάποιου μοναστηριού και άρχισαν να τα καλλιεργούν. Με δεδομένη την έλλειψη εργατικών χεριών ολόκληρο τον Μεσαίωνα τα μοναστήρια περισυνέλεξαν αυτούς τους ανθρώπους «ίνα [...] προσκαθίσωσι τούτους εις την τοιαύτην γην» σύμφωνα με τις πηγές. Οι προσκαθήμενοι λοιπόν είναι εξαρτημένοι εργάτες γης που είχαν εγκατασταθεί σχετικά πρόσφατα στα κτήματα που καλλιεργούσαν.²³

Οι παραπάνω είναι οι πιο συνηθισμένοι χαρακτηρισμοί παροίκων. Υπάρχουν όμως και κάποιοι άλλοι χαρακτηρισμοί, οι οποίοι απαντούν σπανιότερα στις πηγές. Αναφέρονται δηλαδή μερικές φορές «φυσικοί πάροικοι»²⁴ και πρέπει να πιστέψουμε ότι σ' αυτές τις περιπτώσεις γίνεται λόγος για απογόνους παροίκων, για γεωργούς δηλαδή που οι γονείς τους ή και οι απώτεροι πρόγονοί τους ήταν πάροικοι.

Αναφέρονται επίσης «υποταγάτοι»²⁵ ως πάροικοι, και μάλλον πρέπει να πιστέψουμε ότι στην περίπτωση αυτή πρόκειται για πρώην ελεύθε-

20. Θεοφύλακτος Αχρίδος, *Επιστολαί*, έκδ. P. Gautier [CFHB, XVI.2], Θεσσαλονίκη 1986, επ. 42.30, 45. 41, 96. 28, 96. 137.

21. P. Lemerle, *The Agrarian History of Byzantium*, Galway 1979, σσ. 185-192.

22. *Actes d'Iviron* III (1204-1328), έκδ. J. Leffort - N. Oikonomidès - D. Papachryssanthou - V. Kravari - H. Metréveli, Παρίσι 1994, αρ. 70.5, 74. 252 κτλ. · F. Dölger, *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhundert*, Μόναχο 1949, σσ. 20-21 · I. Καραγιαννόπουλος, *Το Βυζαντινό Κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 445.

23. *Oxford Dictionary of Byzantium* III. 1738. Το παράθεμα *Archives Prodrome*, ό.π., αρ. 4. 23-24, 8. 7-8, 38. 45 κτλ.

24. Ευλόγιος Αγιοπαυλίτης, «Αυτοκρατορικά Χρυσόβουλλα», *Νέα Εποχή* 1 (1924-25) 726 [= Άγιος Παύλος ο Ξηροποταμίτης, Άγιος Παύλος 9 (1958) 78].

25. Αυτ.

ρους καλλιεργητές γης που τελικά υποχρεώθηκαν να δεχτούν την κατάσταση του παροίκου. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ολόκληρος ο αγροτικός πληθυσμός μιας περιοχής είναι εξαρτημένοι εργάτες της γης, αφού χρησιμοποιείται γι' αυτούς ορολογία που εφαρμόζεται κυρίως για υπηκόους μιας πολιτικής ή κρατικής εξουσίας και όχι για εξαρτημένους γεωργούς ενός μοναστηριού. Τέλος εμφανίζεται και ο όρος «προσήλυτοι»,²⁶ που κατά πάσα πιθανότητα πρέπει να προσιδιάζει σε όσους ήρθαν πρόσφατα από μακριά και εγκαταστάθηκαν στα κτήματα ενός μοναστηριού και άρχισαν να τα καλλιεργούν. Πιθανότατα δηλ. ο όρος «προσήλυτοι» συμπίπτει με τον όρο «προσκαθήμενοι» ή απλώς υπονοεί τους εντελώς πρόσφατα εγκατεστημένους ως παροίκους εργάτες της γης.

Είναι λοιπόν φανερό ότι οι πλούσιες βυζαντινές πηγές της ύστερης βυζαντινής περιόδου (πηγές ιστοριογραφικές, φιλολογικές, νομικές ή αρχειακές) προσφέρουν ένα πλήθος από πληροφορίες για τους κατοίκους των πόλεων και της υπαίθρου σε διάφορα σημεία της αυτοκρατορίας. Παρ' όλα αυτά οι μαρτυρίες των πηγών είναι πολλές φορές προβληματικές και δεν προσφέρουν μια σαφή εικόνα του ρόλου που έπαιζαν οι διάφορες ομάδες πληθυσμού κατά τους τελευταίους βυζαντινούς αιώνες.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

B. NEPANTZH-BAPMAZH

LA PREMIÈRE PRÉSENTATION DES *LOISIRS DE PHILOTHÉE* PAR BOIVIN LE CADET (2.8.1719)

L'édition princeps des *Φιλοθέου Πάρεργα* procurée par Grégoire Constantas (1800) ne pouvait satisfaire aux exigences de la science philologique; une édition critique du premier roman moderne de la littérature néo-hellénique s'imposait depuis longtemps comme un *desideratum* des études littéraires. Constantin Dimaras et Alkis Angélou ont maintes fois attiré l'attention des spécialistes sur ce texte unique, moderne par sa facture et sa thématique, mais archaïsant par sa langue, qu'on appelait autrefois le «grec littéral». Le défi était de taille, car il fallait non seulement établir le texte grec, mais aussi l'accompagner d'un commentaire susceptible d'indiquer au lecteur que *ἡσυχασταί* veut dire *quiétistes*, et non *hésychastes*, εὐσεβής, non pas *pieux*, mais *dévot*, par allusion à la cabale des dévots.

C'est en ayant à l'esprit de tels critères que j'ai préparé mon édition des

Loisirs de Philothée dont la publication, en 1989,¹ a été bien reçue par les doctes. Dernier parmi ceux-ci, mais non des moindres, notre collègue Giorgos Kechagioglou l'a récemment qualifiée de *ἀριστοτεχνική*,² ce dont je lui sais gré. Il me fait cependant grief de n'avoir pas su exploiter à fond un résumé de cette œuvre, daté du 2 août 1719, rédigé par l'helléniste Boivin le Cadet, à la demande de l'abbé Bignon, bibliothécaire du roi de France. Cette notice, conservée à la Bibliothèque nationale de Paris, était bien connue des spécialistes, mais ceux-ci n'ont jamais jugé nécessaire de la publier. Pour na part, j'en ai utilisé le contenu, sans estimer vraiment impérieux d'en publier le texte, puisque je livrais enfin à la critique docte l'œuvre elle-même *in extenso*, texte grec, apparat critique, traduction française, introduction et commentaires.

Au cours des quelque quinze ans que j'ai consacrés à la préparation de cette édition, j'ai dû consulter, comprendre et compulser maints documents inédits que d'autres se seraient empressés de publier.

Mais revenons au manuscrit de Boivin le Cadet, conservé à la Bibliothèque nationale de Paris sous le numéro 4699 des nouvelles acquisitions françaises: Kechagioglou le publie, en récriminant contre l'incurie des chercheurs qui l'ont précédé et contre l'injuste sort réservé à ce document, selon lui de première importance. Or, les critiques que l'éditeur adresse à autrui risquent fort de s'appliquer à sa propre publication, car force est de constater qu'entre le texte de Boivin le Cadet, connu des spécialistes, et le texte publié par Kechagioglou, il y a une bonne cinquantaine de divergences. Admettons, avec l'éditeur, que certaines de ses interventions – non systématiques pourtant – comme de corriger *a* en *à*, *des* en *dès*, *ou* en *où*, *sur* en *sûr* (une correction inopportune), soient d'importance secondaire; mais les mélectures, les méprises et les omissions sont telles que je me vois contraint de les signaler pour rectifier la présentation de ce document, puisque notre collègue a jugé essentiel de le publier. On en trouvera ici la liste (page et ligne): d'abord le texte de B[oivin], puis la lecture de K[echagioglou].

311, 26 à *scû* : a *scû* — 311, note 12 *Est et* : *Esser* (cf. Horace, *Odes*, 3, 2, 25-26) — 311, note 12 *Merces* : *Merces* — 311, 36 *Preface* : *Préface* — 312, 6 l'Auteur : l'Autheur — 312, 6 quelques-uns : quelques uns — 312, 7 *Estrangers* : *Etrangers* — 312, 11 *ou* : *où* — 312, 19 *Nicodemite* : «*Nicodemite*» — 312, 20 sa *Religion* : la Religion — 312, 21 *fait icy* : *faitiey* — 312, 22 *élégants* : *élegans* — 312, 23 *ou* : *où* — 312, 25 *que des Maistres* : *om. des* — 312, 30 d'*ou* : d'*où* — 312, 32 *goust* : *gout* —

1. Nicolas Mavrocordatos, *Les Loisirs de Philothée*, texte établi, traduit et commenté par Jacques Bouchard, avant-propos de C. Th. Dimaras, Athènes - Montréal, Association pour l'étude des Lumières en Grèce - Les Presses de l'Université de Montréal, 1989.

2. Giorgos Kechagioglou, «*Η πρώτη, και ουσιαστικότερη, συνοπτική παρουσίαση των Φιλοθέου Παρέργων του Ν. Μαυροχορδάτου (2.8.1719)*», *Ελληνικά* 49 (1999) 305-316.

312, 33 Etrangers : Etrangers — 312, 34 a : à — 313, 3 *post* témoignages *del.* [recueillis] B — 313, 5 Etrangers : Etrangers — 313, 7 de table : de la table — 313, 10 *post* remede *del.* [utile] B — 313, 10 *post* comme *del.* [(illisible)] *et add.* malsain B — 313, 13 rouloit : vouloit — 313, 14 font : sont — 313, 17 gents : gens — 313, 22 *post* par les *del.* [Religieux] B — 313, 24 demander : demandez — 313, 24 A peine : À peine — 313, 33 ou : où — 313, 33 est allé : en allé — 313, 34 *post* Grec qu'ils *om.* connoissent depuis long-temps; et ils K — 314, 5 Grece : Grèce — 314, 8 porte : passe — 314, 12 écrits : écris — 314, 14 *post* Politique, dont *del.* [il dit que c'est] B — 314, 14 *post* Bacon *del.* [qui] B — 314, 14 *post* de ses *del.* [essay] B — 314, 16 *post* Le sçavant *om.* Grec K — 314, 17 *post* de ses lectures à *del.* [la compagnie] B — 314, 19 A : À — 314, 21 guerrier : querrier — 314, 22 long-temps : long temps — 314, 23 estrangere : etrangere — 314, 24 se sauver : de sauver — 315, 1 reüssir : reussir — 315, 1 d'argent Etc etc : d'argent²⁸ (note 28 : *non leg.* K — 315, 3 dit estre : dit ettre — 315, 10 *del.* [re] *ante* passent B — 315, 16 ou : où — 315, 19 *del.* [des criminels] *et add.* de ces malheureux B : des ces m-K — 315, 24 Tripoli, a : Tripoli, à — 315, 25 *post* qui la *del.* [digne] B — 315, 25 teste : tette — 315, 28 ou : où — 315, 29 sur le soir : sûr le voir — 315, 29 l'elargissement : l'élargissement — 315, 34 mettent : mettent — 315, note 30 sollicité la grace : sollicité ¶ la grace ¶ — 315 note 31 : à mesme les fl(eurs) et les fr(uits) : à mesure des fl(eurs) et les fr(uits) — 316, 3 atheïsme : athéisme — 316, 5 sainteté : santeté — 316, 8 sur tout : surtout — 316, 10 premieres : premiers — 316, 22 sa Relation : la relation — 316, 22 l'on soit : l'on voit — 316, 25 peut estre des : peut ettre dès — 316, 26 *post* entretenir sur *del.* [une autre] *et add.* d'autres B — 316, 26 matieres : manieres — 316, 29 Vostre : Votre — 316, 32 *ante* Paris *om.* A K

Enfin, l'éditeur du document aurait pu – entre autres – commenter cet aveu d'ignorance de Boivin le Cadet: «Ce sont des Reflexions, que le Grec a faites à l'imitation et comme à l'envi de l'Auteur d'un Livre François, que je ne connois point...» (p. 316, 17-18). L'helléniste Boivin le Cadet semble ignorer l'existence des *Réflexions ou sentences et maximes morales* de La Rochefoucauld, ou du moins n'a pas su reconnaître sous le grec de Nicolas Mavrocordatos des maximes du célèbre moraliste. On serait tenté de donner raison au dicton anglais qui dit «A hellenist is a person who knows some Greek, and nothing else!». Mais la probité intellectuelle de Boivin nous invite plutôt à l'himilité et prouve une fois de plus combien il est difficile d'être et tout contemporain de son époque.

Université de Montréal
McGill University

JACQUES BOUCHARD

ΔΥΟ ΓΕΡΜΑΝΙΚΕΣ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΡΟΙΚΑ

Στον πολυφωνικό κόσμο της *Eroica*, που δεν τοποθετείται βέβαια, έχει όμως την αφετηρία του στην κοσμοπολίτικη ατμόσφαιρα της Σμύρνης των παιδικών χρόνων του συγγραφέα, σημαντικό ρόλο παίζει η πολυ-

γλωσσία. Στη γλωσσική αυτή ποικιλία η γερμανική παρουσία δεν είναι καθόλου ευκαταφρόνητη. Κυριαρχεί στον κόσμο της μουσικής, με άφθονα τα μουσικά κομμάτια, εγκατεσπαρμένα σε όλο το έργο, δεν λείπει όμως και στις συνομιλίες των ανθρώπων. Ο Βενιαμίν, ο εβραίος πιανίστας της παρέας, διάσημος πια μουσικός μιλά με τον εβραίο ιμπρεσάριό του στα γερμανικά (σ. 129).¹ Ο ταπεινότερος μπαρμπα-Λούκης ο φαναράς έχει γερμανικές ρίζες («Λούκιος Κνοπφ», γράφει η ταμπέλα στο μαγαζί του), η ερωτευμένη με τον Αλέκο αγαθή εγγονή του Πολυξένη (σ. 13) θυμάται κάποιες λέξεις από τη γλώσσα των προγόνων της (σσ. 86, 102). Ο αφηγητής σκορπά ανάμεσα στ' άλλα και γερμανικές κουβέντες (σ. 17, *Meine Liebe, was willst du noch mehr*) και η Βερενίκη απευθύνεται στον μικρό της αδερφό Αλέκο κάποτε στα γερμανικά (σ. 34). Πέρα όμως από τα μουσικά κομμάτια και τα λεκτικά σπαράγματα δεν λείπουν και οι αναφορές στη γερμανική λογοτεχνία. Δύο τέτοιες περιπτώσεις θα εξετάσουμε παρακάτω: η μία είναι από τον χώρο της λυρικής ποίησης, η άλλη από την περιοχή της λαϊκής διήγησης.

1. Χιόνια και μυγδαλιές

Το κεφ. III, το μπαλ μασκέ στο σπίτι του προξένου, είναι ένα χαρούμενο ντερμέτζο. Ο Αλέκος ευτυχισμένος χορεύει με τη Μόνικα και είναι γεμάτος αισιοδοξία (σ. 45):

– Πρωτότερα που σε περίμενα, της λέει ο Αλέκος, κοίταζα τις μυγδαλιές μέσα στα βάζα και θυμήθηκα το ποίημα...

– Ποιο ποίημα;

Το ποίημα – ξεχνάει τα λόγια ένα ένα... Μια εξοχή, μέσα στα στην καρδιά του χειμώνα, τριγύρω πέφτουνε νιφάδες από χιόνι, ξάφνου βλέπεις πως γελάστηκες: Αντί νιφάδες κλωθογουρίζουν πάνω σου πέταλα μυγδαλιάς. Έτσι και μέσα στην καρδιά μας...

– Στάσου να δεις... Α, ναι! Το 'λεγε η Τερέζα σήμερα το πρωί καθώς έφτιανε τα βάζα... – Η Βερενίκη το ξέρει και γερμανικά...

Το ποίημα για το οποίο γίνεται λόγος είναι από τη συλλογή *Neue Gedichte* (α' έκδ. 1844) του Heinrich Heine: το πρώτο ποίημα του κύκλου «*Neuer Frühling*»:

Unterm weißen Baume sitzend,
Hörst du fern die Winde schrillen,
Siehst, wie oben stumme Wolken
Sich in Nebeldecken hüllen;

1. Οι παραπομπές γίνονται (χωρίς να διατηρείται η ορθογραφία) στην έκδ. Κοσμάς Πολίτης, *Eroica*, επιμ. P. Mackridge [Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, 53], Αθήνα 1982.

Siehst, wie unten ausgestorben
Wald und Flur, wie kahl geschoren; -
Um dich Winter, in dir Winter,
Und dein Herz ist eingefroren.

Plötzlich fallen auf dich nieder
Weiße Flocken, und verdrossen
Meinst du schon, mit Schneegestöber
Hab der Baum dich übergossen.

Doch es ist kein Schneegestöber,
Merkst es bald mit freud'gem Schrecken;
Duft'ge Frühlingsblüten sind es,
Die dich necken und bedecken.

Welch ein schauersüßer Zauber!
Winter wandelt sich in Maie,
Schnee verwandelt sich in Blüten,
Und dein Herz, es liebt aufs neue.²

Τον συνδυασμό των δύο μοτίβων (χιόνι – άνθη αμυγδαλιάς) τον βρίσκουμε αντεστραμμένο στην πασίγνωστη «Αμυγδαλιά» του Γεωργίου Δροσίνη:³ δεν είναι οι νιφάδες που μεταβάλλονται σε άνθη αμυγδαλιάς, αλλά αντίθετα τα άνθη προμηνύουν τα χιόνια στα μαλλιά:

Αχ! χιονισμένη σαν την είδα την τρελή
Γλυκά τη φίλησα,
Της τίναξα τα άνθη από την κεφαλή
Κι έτσι της μίλησα:
– Τρελή, να φέρεις στα μαλλιά σου τη χιονιά,
Τι τόσο βιάζεσαι;

Πρέπει να θεωρήσουμε πολύ πιθανό ότι ο Δροσίνης, ο πιο ένθερμος θια-

2. Heinrich Heine, *Historisch-kritische Gesamtausgabe der Werke*, επιμ. Manfred Windfuhr, τ. 1-16 [Düsseldorfer Ausgabe], Αμβούργο 1975-1997, τ. 2, σ. 12: «Καθισμένος κάτω απ' το λευκό δέντρο / ακούς μακριά τους ανέμους να σφυρίζουν, / βλέπεις πάνω τα σιωπηλά σύννεφα να τυλίγονται στην ομίχλη. // Κοιτάς κάτω το δάσος λες πεθαμένο / και την πεδιάδα ολόγυρη. / Γύρω σου και μέσα σου χειμώνας / κι η καρδιά σου παγωμένη. // Ξαφνικά πέφτουν πάνω σου άσπρες νιφάδες, και δύσθυμα θαρρείς με χιόνια / πως σε γέμισε το δέντρο. // Όμως δεν είναι νιφάδες / διακρίνεις με χαρούμενη έκπληξη. / Ευωδιαστοί ανοιξιότικοι ανθοί είναι, / που σε πειράζουν και σε σκεπάζουν. // Τι γλυκιά ανατριχίλα και τι θαύμα! / Ο χειμώνας μεταβάλλεται σε Μάη / και τα χιόνια σε ανθούς, / κι η καρδιά σου αγαπάει και πάλι».

3. Γ. Δροσίνης, *Απαντα*, φιλόλ. επιμ. Γ. Παπακώστας, τ. 2, σ. 127.

σώτης και ίσως ο καλύτερος μιμητής του Heine στην Ελλάδα, γνώριζε το ποίημα και το χρησιμοποίησε για τη σύνθεση της «Αμυγδαλιάς» του, αδιάφορο αν αληθεύει ή όχι η μαρτυρία για τις συνθήκες της «έμπνευσής» του που έδωσε ο ίδιος στα απομνημονεύματά του.⁴ Πάντως το ποίημα του Δροσίνη, παρόλο που αντιστρέφει την ποιητική εικόνα του γερμανοεβραίου ποιητή, δεν χάνει τον ανάλαφρο, παιχνιδιάρικο τόνο του.

Επιστρέφουμε, ύστερα από τη μικρή αυτή παρέκβαση, στον κόσμο της *Eroica*: Στη χαρούμενη διάθεση του Αλέκου και στο αισιόδοξο μήνυμα, που υποβάλλουν οι στίχοι του Heine που παραθέτει, εμπλέκονται ανησυχητικές διαθέσεις (σ. 45: *Κάποια σκιά θόλωνε το πρόσωπο της Μόνικας*) και απειλητικοί τόνοι (σ. 45, Μόνικα: *Άλλο περιμένεις κι άλλο έρχεται...*). Οι απειλητικοί αυτοί τόνοι, που λειτουργούν αντιστικτικά στην αλέγγρα διάθεση της γιορτής και στον ενθουσιασμό του Αλέκου, πολλαπλασιάζονται στη συνέχεια και κορυφώνονται, στο τέλος του κεφ., στην αγγελία του θανάτου του Ανδρέα. Στη γιορτή αυτή των μεταμφιεσμένων ο Αλέκος αγγίζει για πρώτη φορά το όνειρο του (συνομιλία και χορός με τη Μόνικα), αλλά και ταυτόχρονα έρχεται σε πρώτη επαφή με τον θάνατο, αφού εδώ πρωτογνωρίζει τον αδελφό της (σ. 62, Αλέκος: *Τι όμορφη είναι η ζωή, Γκαετάνο!*), ο οποίος θα γίνει ακούσιος θύτης του.

Αξιοπρόσεκτη είναι η χρήση του μοτίβου του χιονιού. Στη θετική εκδοχή του Αλέκου η Μόνικα αντιπαραθέτει την αντίστροφη θέαση των πραγμάτων: – *Κι έπειτα, του λέει, κάποτε θαρρείς πως είναι μυγδαλιές, μα δε βλέπεις πως δεν είναι παρά χιόνια* (σ. 45). Το μοτίβο του χιονιού είναι βασικό· η λειτουργία του είναι αναδρομική, αλλά και προεξαγγελτική. Αναδρομική, γιατί ανακαλεί στη μνήμη τον θάνατο του μυθικού θείου Ανδρόνικου που χάθηκε στα χιόνια (σσ. 36-37). Προεξαγγελτική, γιατί προαγγέλλει τον θάνατο του Αλέκου, αφού ο θεός Ανδρόνικος είναι το alter ego του: *Πάνω στη φωτογραφία το μάτι του θείου Ανδρόνικου ακολουθάει μιαν ευθεία λίγο ψηλότερ' από την γραμμή του ορίζοντα [...]. Όταν κάποτε η κυρία Κοδράτου κοιτάζει τα μάτια του Αλέκου, αναπηδά η καρδιά της. Μην της θυμίζουν τα μάτια του άλλου;* (σ. 36).

Παλιότερα είχε υποθεθεί η ομοιότητα του Αλέκου με τον κεντρικό ήρωα Hans Castorp στο *Zauberberg* του Thomas Mann.⁵ η περιπλάνηση

4. «Οι στίχοι του γράφτηκαν για μια χαριτωμένη μαθήτριά του Αρσακείου, εξαδέλφη μου, που κάποτε στον κήπο της εκούνησε την ανθισμένη νεραντζιά μας κι έπεσαν τ' άνθη απάνω της. Αμυγδαλιά έγινε η νεραντζιά, γιατί τη νόμισα ποιητικότερο δέντρο». Βλ. το σχετικό απόσπασμα και τις λοιπές πληροφορίες στα σχόλια του εκδότη, ό.π., σ. 575-576.

5. Αλ. Διαμαντόπουλος, «Διαβάζοντας την *Eroica* του Κοσμά Πολίτη», *Τα Νέα Γράμματα* 5 (1939) 62-72, 63. Την άποψη ασπάζεται ο Γ. Βελουδής, που βρίσκει αναλογίες ανάμεσα στο πρόσωπο του Αλέκου και στον Hans Castorp στο πρώτο κεφ. του *Zauberberg*, πρβ.

του Hans Castorp στα χιόνια στο περίφημο κεφάλαιο Schnee (έκτο κεφ.)⁶ θα ενίσχυε τον συσχετισμό.

2. Μια εικόνα της αιωνιότητας

Την ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα του κεφ. III τη διαδέχεται η γαλήνη του κεφ. IV· μετά το *allegro* του χορού των μεταμφιεσμένων και το τραγικό άγγελμα για τον θάνατο του Ανδρέα, ακολουθεί ένα ήρεμο *adagio*: οι νέοι βρίσκονται στο σπίτι του Βενιαμίν και τον ακούν που παίζει πιάνο. Ο Βενιαμίν με τη εβραϊκή καταγωγή, την ιδιαίτερη αίσθηση της μουσικής και το ταλέντο του ξεχωρίζει από την υπόλοιπη παρέα. Οι άλλοι περνούν ύστερα από την καταλυτική εμπειρία του έρωτα και του θανάτου μια διαδικασία ωρίμανσης· αυτός (όπως συμβαίνει συχνά στα μουσικά ταλέντα) είναι ήδη πρόωρα ώριμος. Είναι ένας πόλος αταραξίας και γαλήνης και αντιμετωπίζει με περισσότερη απόσταση την κατάσταση, *sub specie aeternitatis*, από την οπτική γωνία της αιωνιότητας. Για την αιωνιότητα μιλά σε αυτή τη συνάντηση (σ. 71):

Ο Βενιαμίν μάς έπαιξε στο πιάνο ένα ρόντο.

– Καταμεσής στην έρημο, μας λέει, βρίσκεται' ένα βουνό από διαμάντι ατόφιο που η κορφή του χάνεται στα ουράνια. Κάθε χίλιους αιώνες πετάει ένα περιστέρι κατακεί και την χαϊδεύει ανάλαφρα στο πέρασμά του, έτσι που μόλις την αγγίζει με την άκρια της φτερούγας. Το βουνό το λεν αιωνιότητα. Και οι εκατό χιλιάδες χρόνια μετρούν για ένα δευτερόλεπτο στο αμέτρητο του απείρου. Άμα τριφτεί ολόκληρο από τη φτερούγα του περιστεριού, θά' ρθει και η συντέλεια του χρόνου.

Οι εικόνες για τη διάρκεια της αιωνιότητας έλκουν την καταγωγή τους από τις λαϊκές διηγήσεις του δυτικού Μεσαίωνα· όχι από το παραμύθι, που διακρίνεται για την αχρονικότητα του,⁷ αλλά από τις λαϊκές θρησκευτικές αφηγήσεις εποικοδομητικού και ηθικολογικού χαρακτήρα. Οι εικόνες αυτές έχουν τον απώτερο σκοπό να κάνουν αντιληπτή στον πιστό τη διάρκεια της τιμωρίας ή της επιβράβευσής του στη μέλλουσα ζωή, μια ζωή που δεν έχει αρχή και τέλος όπως η επίγεια, αλλά είναι αιώνια. Η έννοια της αιωνιότητας, ασύλληπτη για τον πιστό, επιχειρείται να γίνει

G. Veloudis, *Germanograecia. Deutsche Eiflüsse auf die neugriechische Literatur (1750-1944)* [Bochumer Studien zur neugriechischen und byzantinischen Philologie, 4], Άμστερνταμ 1983, σ. 445.

6. Thomas Mann, *Der Zauberberg*, Φραγκφούρτη 1982, σσ. 493-525.

7. M. Lüthi, *Das europäische Volksmärchen*, Τυβίγγη 1992, 20-22· W. F. H. Nicolaisen, «Time in Folk-Narrative», στο V. J. Newall (επιμ.), *Folklore Studies in the Twentieth Century*, Woodbridge - Totowa 1980, σσ. 314-319· E. Moser-Rath, «Ewigkeit», *Enzyklopädie des Märchens* 4 (1984) 588-592.

συνειδητή με συγκεκριμένες παραστάσεις: π.χ. με ένα πουλί που παίρνει κάθε εκατό ή χίλια χρόνια έναν κόκκο από ένα βουνό άμμου ή ένα σπυρί από ένα βουνό σιταριού ώσπου να το εξαντλήσει.⁸

Από την εικονογραφική αυτή παράδοση αντλεί ακόμη σήμερα η μεταμοντέρνα πεζογραφία. Παραθέτουμε παρακάτω δύο παραδείγματα. Το ένα προέρχεται από το *Νησί της προηγούμενης μέρας* (1994) του Umberto Eco, το δεύτερο από μια πρόσφατη (2001) μυθιστορηματική βιογραφία του ζωγράφου Ιερώνυμου Bosch:

Δεν θα σταματήσουμε να υποφέρουμε ποτέ; Θέλεις να πεις ότι θα υποφέρουμε ώσπου μια μικρή καρδερίνα, που κάθε χρόνο πίνει μια σταγόνα νερό, να αδειάσει όλες τις θάλασσες; [...] Ώσπου μια φυτόφειρα, που κάθε χρόνο κάνει μια δαγκωματιά, να καταβροχθίσει όλα τα δάση; [...] Κι αν αυτός ο Κόσμος μας ήταν μια απέραντη έρημος, και κάθε χρόνο τού έπαιρναν έναν κόκκο άμμο, θα σταματούσαν τα βάσανά μας, αν θα είχε εξαντληθεί; Ούτε τότε! Στους αιώνες των αιώνων θα τυραννιούνται οι κολασμένοι.⁹

Δυστυχώς δεν θα αξιωθούμε να δούμε τελειωμένο τον καθεδρικό ναό. Αυτό είναι το μειονέκτημα στα κτίσματα αυτού του είδους· διαρκούν τόσο πολύ. Ναι, αλλά εμείς χτίζουμε βλέπεις για τη δόξα και την τιμή του Μεγαλοδυναμού – και για την Αιωνιότητα. [...] «Αυτό τουλάχιστον που εμείς λέμε Αιωνιότητα», είπε ο επίσκοπος με έναν περιφρονητικό τόνο στη φωνή. Αν κάθε εκατό χρόνια ένα πουλί ακονίζει το ράμφος του στον καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη, πόσο λες θα κρατήσει ώσπου να λιώσει όλη η εκκλησία;¹⁰

Το μοτίβο αυτό έχει παρεισφρήσει στον χώρο του παραμυθιού· συγκεκριμένα στον αφηγηματικό τύπο AaTh 922 (Kaiser und Abt): «Ο μικρός βοσκός δίνει αντί για τον ιερωμένο τις σωστές απαντήσεις στον βασιλιά».¹¹

8. R. Köhler, «Ein Bild der Ewigkeit», *Germania* 8 (1863) 305-307 (= R. Köhler, *Kleinere Schriften zur erzählenden Dichtung des Mittelalters*, τ. 1, Βερολίνο 1901, 37-47· S. Thompson, *Motif-Index of Folk Literature*, τ. 1-6, Κοπεγχάγη, 1955-1958, Mot. H 701.1· F. L. Tubach, *Index exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales* [F. F. Communications, 204], Ελσίνκι 1969, αρ. 1910.

9. U. Eco, *L'isola del giorno prima*, Μιλάνο 1994, σσ. 419-420.

10. J. Vermeulen, *De tuin der lusten. Roman over het leven en werk van Jeroen Bosch*, Ουτρέχτη 2001. Χρησιμοποίηω τη γερμανική μετάφραση: *Der Garten der Lüste. Roman über Leben und Werk des Hieronymus Bosch*, μτφρ. H. Ehlers, Ζυρίχη 2002, σ. 58.

11. W. Anderson, *Kaiser und Abt. Die Geschichte eines Schwanks* [F. F. Communications, 42], Ελσίνκι 1923. Συμπληρωματικά στον Anderson βλ. L. Röhrich, *Erzählungen des Späten Mittelalters und ihr Weiterleben in Literatur und Volksdichtung bis zur Gegenwart*, τ. 1., Μόναχο 1962, σσ. 146-172.

Ο Anderson, που ερευνήσε στην κλασική μελέτη του 595 παραλλαγές αυτού του τύπου, διακρίνει 16 «κανονικές» ερωτήσεις¹² και 73 «νόθες», που προστέθηκαν εκ των υστέρων.¹³ Στις τελευταίες ανήκει η ερώτηση που μας αφορά («πόσο διαρκεί η αιωνιότητα;»)¹⁴. Περιέχεται σε 6 προφορικές παραλλαγές από βόρειες χώρες της Ευρώπης, που όλες έχουν μια κοινή γραπτή καταγωγή, τον αρ. 152 της περίφημης συλλογής των γερμανικών παραμυθιών των αδελφών Grimm («Das Hirtenbüblein»). Στο παραμύθι αυτό ένας βασιλιάς ρωτά ένα βοσκόπουλο, γνωστό για τις σοφές απαντήσεις του, ανάμεσα στα άλλα: «πόσα δευτερόλεπτα έχει η αιωνιότητα;». Ο νέος απαντάει με την εικόνα του Διαμαντένιου Βουνού και του πουλιού:¹⁵

Sprach der König «die dritte Frage lautet: wie viel Sekunden hat die Ewigkeit?» Da sagte das Hirtenbüblein «in Hinterpommern liegt der Demantberg, der hat eine Stunde in die Höhe, eine Stunde in die Breite und eine Stunde in die Tiefe; dahin kommt alle hundert Jahr ein Vöglein und wetzt sein Schnäbelein daran, und wenn der ganze Berg abgewetzt ist, dann ist die erste Sekunde von der Ewigkeit vorbei.»

Είπε ο βασιλιάς: «Η τρίτη ερώτηση είναι: Πόσα δευτερόλεπτα έχει η αιωνιότητα;». Κι απάντησε το βοσκόπουλο: «Στην Ανατολική Πομερανία βρίσκεται το Διαμαντένιο Βουνό. Έχει μια ώρα¹⁶ ύψος, μια ώρα πλάτος και μια ώρα μήκος· εκεί έρχεται κάθε εκατό χρόνια ένα πουλάκι κι ακονίζει πάνω του το μικρό του ράμφος· και όταν τριφτεί όλο το βουνό, τότε θα έχει περάσει το πρώτο δευτερόλεπτο από την αιωνιότητα.»

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από το κείμενο αυτό της συλλογής Grimm αντλεί ο συγγραφέας της *Eroica*. Είναι η μόνη γραπτή πηγή που ενσωματώνει τη συγκεκριμένη εικόνα της αιωνιότητας και η μόνη που περιέχει το μοτίβο του διαμαντιού, στοιχείο που προστέθηκε εκ των υστέρων για να τονιστεί η ανθεκτικότητα του βουνού.¹⁷

12. Anderson, ό.π., 112.

13. Ό.π., 226.

14. Ό.π., 232.

15. *Kinder- und Hausmärchen*, Gesammelt durch die Brüder Grimm, Μόναχο 1977, σ. 666.

16. Stunde (ώρα): Αόριστη μονάδα μήκους σε παλιά γερμανικά κείμενα, που προέρχεται φυσικά από τη μέτρηση του χρόνου· η απόσταση που διανύει ένα άτομο σε μια ώρα. Χονδρικά ισοδυναμεί με 4 χλμ.

17. W. Anderson, «Diamantberg», *Handwörterbuch des Deutschen Märchens*, τ. 1, Βερολίνο - Λειψία 1933, σ. 386. Αξίζει να σημειωθεί ότι το θέμα επιχειρεί να αποδώσει εικαστικά σε ένα νεανικό του έργο ο κορυφαίος ζωγράφος του γερμανικού εξπρεσιονισμού Max Beckmann (1884-1950): «Diamantberg», υδατογραφία, 1896, βλ. C. Schulz-Hofmann - J. C. Weiss (επιμ.), *Max Beckmann Reprospektive*, Μόναχο 1984, σσ. 443-444.

Οι αποκλίσεις στις λεπτομέρειες οφείλονται είτε σε από μνήμης παράθεση είτε σε ελεύθερη διασκευή, και προφανώς από το γερμανικό πρωτότυπο· προσφυγή σε ελληνική μετάφραση δεν ήταν αναγκαία, αλλά ούτε και δυνατή, καθώς η σχετική διήγηση δεν ήταν μεταφρασμένη την εποχή της συγγραφής του μυθιστορήματος.¹⁸

Μόναχο

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΑΝΕΖΗΣ

18. Όταν γράφεται η *Eroica* δεν υπάρχει πλήρης ελληνική μετάφραση της συλλογής Grimm. Οι μεταφράσεις, που αρχίζουν να εμφανίζονται από τον 19ο αιώνα, περιορίζονται σε ανθολόγηση μεμονωμένων ή ανθολογημένων παραμυθιών για παιδαγωγική χρήση. Η διήγηση που μας απασχολεί εδώ δεν ανήκει βέβαια στις πιο δημοφιλείς και δεν συγκαταλέγεται σε αυτές. Πληροφορίες για τις μεταφράσεις των αδελφών Grimm στην Ελλάδα βλ. L. Mygdalis, «Die Brüder Grimm in Griechenland», στο L. Denecke (επιμ.), *Brüder Grimm Gedenken*, τ. 3, Μαρβούργο 1981, σσ. 391-421. Λιγότερο διεξοδικά ο ίδιος, «Die Märchen der Brüder Grimm in Griechenland», στον τόμο Ch. Oberfeld - A. C. Bimmer (επιμ.), *Hessen - Märchenland der Brüder Grimm* [Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft, 5], Kassel 1984, σσ. 133-140.